ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

QORAQALPOQ VA O‘ZBEK SHE’RIYATIDA MILLIY POETIK AN’ANALAR UYG‘UNLIGI

Niyatullayeva Xurshida Adamboevna
https://doi.org/10.5281/zenodo.23320015

Annotatsiya

Maqolada qoraqalpoq va o‘zbek she’riyati o‘rtasidagi milliy poetik an’analar uyg‘unligi tarixiy-tipologik va qiyosiy yondashuv asosida o‘rganiladi. Berdaq, Ajiniyoz hamda Alisher Navoiy poetik merosi misolida Vatan, xalq taqdiri, axloqiy komillik va lirik qahramon konsepsiyalarining mushtarak jihatlari yoritiladi. Og‘zaki ijod, aruz va barmoq tizimi, obrazlar hamda she’riy janrlarning o‘zaro aloqasi tahlil qilinadi. Nazariy tahlil natijasida mushtarak turkiy-estetik poydevor bilan har ikki adabiyotning o‘ziga xos tarixiy va til xususiyatlari birgalikda namoyon bo‘lishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: qoraqalpoq she’riyati, o‘zbek she’riyati, milliy poetika, an’ana, Berdaq, Ajiniyoz, Navoiy, folklor, qiyosiy tahlil.

ГАРМОНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПОЭТИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ В КАРАКАЛПАКСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация

В статье рассматривается взаимодействие национальных поэтических традиций в каракалпакской и узбекской поэзии на основе сравнительного и историко-типологического анализа. На материале наследия Бердаха, Ажинияза и Алишера Навои раскрываются общие мотивы Родины, судьбы народа и нравственного совершенствования. Анализируются роль фольклора, стихотворных форм, образной системы и жанров. Делается вывод о сочетании общего тюркского художественного наследия с самобытностью обеих литератур.

Ключевые слова: каракалпакская поэзия, узбекская поэзия, национальная поэтика, традиция, Бердах, Ажинияз, Навои, фольклор, сравнительный анализ.

HARMONY OF NATIONAL POETIC TRADITIONS IN KARAKALPAK AND UZBEK POETRY

Abstract

This article explores the convergence of national poetic traditions in Karakalpak and Uzbek poetry through comparative and historical-typological analysis. The legacy of Berdakh, Ajiniyaz, and Alisher Navoi illustrates shared motifs of homeland, collective destiny, ethical ideals, and the lyrical persona. The discussion examines folklore, metrical patterns, imagery, and poetic genres. It argues that a common Turkic aesthetic foundation coexists with distinctive historical experiences and linguistic features in both literary traditions.

Keywords: Karakalpak poetry, Uzbek poetry, national poetics, literary tradition, Berdakh, Ajiniyaz, Navoi, folklore, comparative analysis.

KIRISH

Qoraqalpoq va o‘zbek xalqlari madaniy-tarixiy jihatdan yaqin bo‘lib, ularning badiiy tafakkuri asrlar davomida og‘zaki ijod, yozma adabiyot, ijro an’analari va madaniy muloqot vositasida rivojlangan. She’riyat bu aloqalarni ayniqsa ravshan ifodalaydi: xalq dardi, ezgulik, adolat, muhabbat, vatan tuyg‘usi va inson qadr-qimmati ikkala adabiyotning yetakchi mavzularidan sanaladi. Biroq yaqinlikni bir xil poetik model mavjudligiga tenglashtirish mumkin emas. Har bir adabiyot o‘z tili, tarixiy sharoiti va auditoriyasiga ko‘ra umumiy obrazlarni yangicha ma’no bilan boyitadi (1, 2).

Mavzuning dolzarbligi qardosh adabiyotlar qiyosida milliy o‘ziga xoslik va mintaqaviy mushtaraklikni bir vaqtda tadqiq etish zarurati bilan belgilanadi. Milliy poetik an’ana deganda avloddan-avlodga o‘tadigan badiiy tasvir usullari, janriy me’yorlar, ramziy obrazlar va qadriyatlar majmui tushuniladi. Ushbu tushuncha o‘zgarmas qolip emas: an’ana adabiy jarayonda yangilanadi, boshqa tajribalarni o‘zlashtiradi va ijodkor shaxsiy uslubi bilan qayta talqin etiladi (3, 4).

Tadqiqotning maqsadi qoraqalpoq va o‘zbek she’riyatida umumiy poetik motivlar hamda ularning milliy ifodalanish shakllarini ajratish; folklor va mumtoz yozma an’ana ta’sirini aniqlash; qiyosiy tadqiq uchun amaliy mezonlar ishlab chiqishdan iborat. Asosiy savol shuki: mushtarak mavzular ikki she’riyatda qaysi shakliy hamda semantik vositalar orqali uyg‘unlashadi va qaysi jihatlarda farqlanadi?

ADABIYOTLAR TAHLILI

Poetika bilan bog‘liq tushunchalarni aniqlashda D. Quronovning adabiyot nazariyasi va adabiyotshunoslik terminologiyasiga oid ishlari nazariy asos vazifasini bajaradi. Ularda badiiy asar tizimi, obraz, janr, kompozitsiya va uslub kabi kategoriyalarni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish zarurligi ta’kidlanadi (3, 4). I. Sultonning adabiyot nazariyasi haqidagi qarashlari esa mazmun bilan shaklni bir-biridan ajratmasdan tadqiq etish imkonini beradi (5).

Birlamchi badiiy material sifatida Berdaqning o‘zbek tilida nashr etilgan tanlangan asarlari, Ajiniyozning “Bulbulzabon” to‘plami va Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” majmuasidan foydalanish mumkin (1, 2, 6). Ular turli davr, poetik maktab va adabiy muhitga mansub bo‘lgani bois to‘g‘ridan-to‘g‘ri matniy o‘xshashlikdan ko‘ra, motiv, obraz, janr va badiiy vazifa darajasida solishtirish maqsadga muvofiq.

N. Allambergenovaning Ajiniyoz lirikasidagi bandli she’r shakllariga bag‘ishlangan izlanishi murabba’ va muxammasning badiiy tashkiliga e’tibor qaratadi (7). S. Fayzullayevaning qoraqalpoq adabiyotida Vatan motivi haqidagi tadqiqoti Berdaq va Ajiniyoz ijodini xalq taqdiri hamda milliy o‘zlik kesimida talqin etadi (8). D. Yusupovaning mumtoz poetika bo‘yicha qo‘llanmasi aruz tizimining nazariy mezonlarini belgilashga yordam beradi (9). B. Saitovning Berdaq va Ajiniyoz asarlari lug‘ati leksik-badiiy qiyos uchun qo‘shimcha tayanch vazifasini o‘tashi mumkin (10).

Manbalar umumiy adabiy bog‘liqlik masalasini yoritadi, biroq motiv va poetik shakllarni ayni bir tahliliy jadvalda qiyoslash, shuningdek tipologik o‘xshashlik bilan tarixiy ta’sirni farqlash

masalalariga alohida aniqlik kiritish zarur. Mazkur maqola ana shu metodik bo‘shliqni nazariy umumlashtirish darajasida to‘ldirishga qaratiladi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-qiyosiy xarakterga ega. Materiallar Berdaq, Ajiniyoz va Navoiyga oid nashrlar hamda adabiyotshunoslik tadqiqotlaridan tanlangan namunaviy poetik hodisalar bilan cheklanadi (1, 2, 6). Empirik so‘rov, tajriba yoki statistik korpus tahlili o‘tkazilmagan. Shu sababli kuzatishlar talqin sifatida beriladi va matnlar o‘rtasida isbotlanmagan bevosita o‘zlashma aloqasi da’vo qilinmaydi.

Metodik jarayon to‘rt bosqichdan iborat: birinchidan, “an’ana”, “motiv”, “poetik obraz” va “janr” tushunchalari operatsion mezonlar bilan belgilanadi; ikkinchidan, Vatan, xalq, adolat, oshiq va tabiat obrazlari semantik guruhlarga ajratiladi; uchinchidan, folklor, band qurilishi, qofiya va vazn haqidagi ma’lumotlar taqqoslanadi; to‘rtinchidan, topilgan o‘xshashliklar umumturkiy meros, madaniy aloqa yoki parallel tarixiy tajriba ehtimollari bo‘yicha ehtiyotkorlik bilan sharhlanadi (3, 5, 9).

Tahlil mezonlari quyidagicha belgilandi: motivning g‘oyaviy vazifasi, lirik subyektning pozitsiyasi, obrazning milliy konteksti, she’rning janriy-shakliy xususiyati va tinglovchi yoki o‘quvchiga qaratilgan murojaat ohangi. Mazkur mezonlar qadriyatlarning yaqinligi bilan ijro uslublarining farqini aralashtirib yubormaslikka xizmat qiladi.

NATIJALAR

Qiyosiy-nazariy tahlil milliy poetik an’analar uyg‘unligini uch asosiy sathda izohlash imkonini beradi. Birinchi sath — mazmuniy-mushtaraklik: Vatan, insonparvarlik, adolat va xalq taqdiri kabi mavzular ikki she’riyatni bog‘laydi. Ikkinchisi — poetik shakllar sathi: xalq qo‘shig‘i va og‘zaki ijodga xos takrorlar, ohangdorlik hamda yozma mumtoz adabiyot bilan bog‘liq janriy izlanishlar bir-biriga yaqinlashadi. Uchinchisi — o‘ziga xoslik sathi: muayyan lisoniy vosita, tarixiy xotira va hududiy ramzlar har bir ijodiy an’anaga individual ohang beradi (1, 2, 6).

Berdaqning xalq manfaatlari bilan bog‘liq lirik-ijtimoiy yo‘nalishini o‘zbek she’riyatidagi adolat va ma’rifatparvarlik g‘oyalari bilan qiyoslash mumkin. Bunda uyg‘unlik shoirlarning bir xil obraz yoki satrlarni ishlatganida emas, balki so‘z san’atini jamiyat mas’uliyatiga bog‘lashida namoyon bo‘ladi. Ajiniyoz lirikasida esa vatanparvarlik bilan birga ishqiy-falsafiy mazmun, ijrochanlik va bandli she’r shakllarining boyligi diqqatni tortadi (2, 7, 8).

Navoiy merosi orqali mumtoz yozma poetika — vazn, qofiya, radif, majoz va axloqiy-falsafiy tafakkur birligi — turkiy adabiy makondagi umumiy estetik ko‘nikmalarni tushunish uchun muhim mezon bo‘ladi. Ayni paytda uning she’rlarini qoraqalpoq xalq lirikasiga mexanik ravishda tenglashtirish ilmiy jihatdan noto‘g‘ri: badiiy tizimlar o‘rtasidagi aloqalar aniq janr va tarixiy vositachilik asosida o‘rganilishi zarur (6, 9).

1-jadval. Milliy poetik an’analarni qiyoslashning asosiy yo‘nalishlari

Qiyos mezoni	Uyg‘unlik jihati	O‘ziga xos namoyon bo‘lishi
Vatan va xalq motivi	Yurt taqdiri, jamoaviy mas’uliyat, sadoqat	Hududiy xotira va tarixiy vaziyatning turlicha ifodasi
Axloqiy ideal	Adolat, komillik, ezgulik va rostgo‘ylik	Lirik qahramon ovozi hamda ijtimoiy urg‘ular farqi
Folklor ildizlari	Og‘zaki ijod, takror, murojaat va ohangdorlik	Mahalliy ijro usuli hamda so‘z boyligi
She’riy shakllar	Band, qofiya, mumtoz janrlar bilan muloqot	Aruz va barmoqning qo‘llanish nisbatlari bir xil emas
Obraz va ramz	Tabiat, yo‘l, yurt, yor obrazlarining mushtarakligi	Ramzlarning kontekstual ma’nosi va ekspressiyasi

Jadvaldagi mezonlar sonli korpus hisobiga emas, manbalarga tayangan nazariy-tipologik umumlashtirishga asoslanadi. Shu jihatdan unda “bir-biridan kelib chiqish” emas, balki estetik va ijtimoiy funksiyalarning qiyoslanishi ko‘zda tutilgan.

MUHOKAMA

She’riy an’ana uyg‘unligini sharhlashda uch xil mexanizmni farqlash zarur: umumiy tarixiy-madaniy ildiz, adabiy aloqalar orqali o‘zlashma hamda bir-biridan mustaqil ravishda shakllangan tipologik yaqinlik. Masalan, “Vatan” yoki “adolat” singari umumiy mavzularning mavjudligi o‘z-o‘zidan aniq bir shoirning boshqasiga bevosita ta’sirini tasdiqlamaydi. Buning uchun xronologiya, matnlararo izlar, tarjima, muallif mutolaasi va tarixiy aloqalar haqida qo‘shimcha dalillar talab etiladi (3, 5).

Qoraqalpoq she’riyatining xalq taqdiri va Vatan obraziga yuzlanishi mahalliy tarixiy xotira, ijtimoiy voqealar hamda og‘zaki ijod tajribasidan oziqlanadi. O‘zbek mumtoz she’riyatining markazida esa ko‘pincha murakkab ramziy-falsafiy tizim, ishq va komillikning ko‘p qatlamli talqini turadi. Ushbu farqlash absolyut emas: ikkala adabiyotda ham ijtimoiy lirika, ishqiy va ma’rifiy mavzular uchraydi. Farq mazkur motivlarning poetik markazga aylanish darajasi va ifoda usullaridadir (1, 6, 8).

Ajiniyoz she’riyatidagi murabba’ va muxammasga oid kuzatishlar qardosh adabiyotlarda shakliy tajribalar tutashuvini o‘rganish uchun imkon beradi (7). Biroq vazn va janr haqidagi xulosalar alohida matnlarning asl tilidagi to‘liq variantiga murojaat qilib tekshirilishi lozim: tarjima qofiya, tovush takrori va ritmik qurilishni sezilarli o‘zgartirishi mumkin. Ayniqsa Berdaqning o‘zbekcha tarjimalari orqali olingan baholar uning asl she’riy ohangiga teng deb qaralmasligi kerak (1, 9).

Tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyati adabiyot ta’limida qiyosiy o‘qish modelini taklif qilish bilan bog‘liq. Dars jarayonida bir mavzu bo‘yicha qoraqalpoq va o‘zbek she’rlaridan parallel parchalar tanlanib, avval obraz va motiv, keyin lirik ovoz, so‘ng vazn hamda janr tahlil qilinsa, talabalar ham mushtarak qadriyatni, ham madaniy xilma-xillikni anglaydi. Bunday yondashuv qardosh adabiyotlarni biri ikkinchisining “nusxasi” sifatida emas, o‘zaro muloqotdagi mustaqil badiiy tizimlar sifatida idrok etishga yordam beradi.

Cheklov shundaki, maqola keng qamrovli matnlar korpusiga, qo‘lyozma variantlari yoki tarixiy tarjima zanjirlariga tayangan tekshiruvni o‘z ichiga olmaydi. Kelgusidagi izlanishlarda har bir muallifdan tanlangan she’rlarni asl matnda raqamli belgilash, obrazlar chastotasini hisoblash va tarixiy poetik aloqalarni alohida tekshirish tavsiya etiladi. Bu esa nazariy modelning qay darajada umumlashtirilishini ko‘rsatib beradi.

XULOSA

Qoraqalpoq va o‘zbek she’riyatida milliy poetik an’analar uyg‘unligi, avvalo, umumturkiy ma’naviy meros, folklor tafakkuri va mushtarak axloqiy-estetik ideallarda namoyon bo‘ladi. Vatan, xalq taqdiri, adolat, muhabbat va komillik g‘oyalari ikkala adabiyotning mazmuniy yaqinligini belgilasa, tarixiy kontekst, lisoniy imkoniyat va janriy tanlov ularning mustaqil badiiy qiyofasini shakllantiradi.

Qiyosiy tahlilning asosiy metodik talabi mushtarak motivni bevosita ta’sir dalili bilan adashtirmaslikdir. Berdaq, Ajiniyoz va Navoiy poetik merosi turli tarixiy va estetik tizimlar vakillari sifatida o‘rganilganda, ular orasidagi aloqadorlik yanada xolis va mazmunli ochiladi. Keyingi tadqiqotlarda asl matnlarga asoslangan chuqur matnshunoslik va korpus tahlili nazariy xulosalarni mustahkamlashi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Berdaq. (1998). Tanlangan asarlar (M. Ahmad, tarj.). O‘zbekiston NMIU.
2. Ajiniyoz. (2014). Bulbulzabon: Tanlangan asarlar. Nukus.
3. Quronov, D. (2018). Adabiyot nazariyasi asoslari. Akademnashr.
4. Quronov, D., Mamajonov, Z., & Sheraliyeva, M. (2013). Adabiyotshunoslik lug‘ati. Akademnashr.
5. Sulton, I. (2005). Adabiyot nazariyasi. O‘qituvchi.
6. Navoiy, A. (2011). Xazoyin ul-maoniy: G‘aroyib us-sig‘ar (1-jild). Nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
7. Allambergenova, N. G. (2025). Ajiniyoz lirikasida bandli she’r shakllari. Science and Society, 6-extra, 4–6. https://journal.ndpi.uz/ss/uz/article/view/2024-6-extra-002
8. Fayzullayeva, S. (2026). Qaraqalpaq ádebiyatında Watan motiviniń kórkem talqılanıwı. San’at va madaniyat axborotnomasi, 1, 260–262. https://doi.org/10.66900/yj6r7c47
9. Yusupova, D. (2019). Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. Ta’lim-media.
10. Saitov, B. (1970). Berdaq va Ajiniyoz asarlari lug‘ati. Nukus.